

de sa région, Paris 1968; a.mlf., "Erzurum İli Dahilindeki İslâmî Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", *EFAD*, sy. 6 (1973) s. 49-142; Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969, I, 116-130; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri*, İstanbul 1970, I, 64-74; II, 1-7, 54-57; Haşim Karpuz, *Türk İslâm Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Ankara 1984; F. A. Belin, "Extrait du journal d'un voyage de Paris à Erzeroum", *JA*, 4. série, XIX (1852), s. 365-378; H. Hotan, "Erzurum Evleri", *Arkitekt*, XVI/181-182, İstanbul 1947, s. 27-30; J. M. Rogers, "The Çifte Minare at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas", *Anatolian Studies*, XV, London 1965, s. 64-85; M. Oluş Arık, "Erken Devir Anadolu - Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", *Anadolu*, XI, Ankara 1969, s. 82-84, 91; Rüçhan Arık, "Erzurum'da İki Cami (Two Mosques in Erzurum)", *VD*, sy. 8 (1969), s. 149-159; C. F. Ritter, "A Wooden Dome in Turkey", *OArt*, XV/2 (1969), s. 113-115; Halûk Karamağaralı, "Erzurum'daki Hâtuniye Medresesi'nin Tarihi ve Bânisi Hakkında Mülâhazalar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 209-247; a.mlf., "Erzurum Ulu Camii", *AÜ İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, III, Ankara 1981, s. 137-177; T. Aşıroğlu, "Erzurum Tabyaları", *Tarih Yolunda Erzurum*, XVII/1 (1980), s. 3-9.

RAHİM HÜSEYİN ÜNAL

Bugünkü Erzurum. XIX ve XX. yüzyılın başlarına rastlayan savaşlar ve işgal-ler yüzünden geçmiş devirlerdeki önemini büyük ölçüde yitirmiş ve nüfusu azalmış bir şehir olarak Cumhuriyet döneminde giren Erzurum, bu tahriplerin izlerini silmeye hazırlanırken yeni dönemin ilk yıllarında 13 Eylül 1924 tarihinde büyük zararlara sebep olan bir depremle sarsıldı. 1927 yılında yapılan ilk sayımda nüfusu 30.801'di. Bu rakam 100 yıl önceki nüfusunun yaklaşık dörtte biri kadardır. Ancak nüfus artışı bundan sonraki dönemlerde hızlanmaya başladı; 1940'ta 47.613'e yükseldi. Özellikle 1935-1940 yılları arasındaki artışın dikkat çekici ölçüde olmasında, Cumhuriyet döneminin ilk şehir planlarından olan ve Lambert planı adı verilen modern anlayışı bir planın 1938'de uygulanması ve 1939'da da Anadolu demiryolu ağının buraya ulaşması önemli rol oynamıştır. Fransız şehircilik uzmanı Lambert tarafından hazırlanan ilk plana göre yaklaşık 100.000 nüfus ve 400 hektar tutan bir şehir alanı esas alınmıştı. Fakat 1965 yılında şehrin nüfusu planda öngörülen rakamı aşmış 105.317'ye ulaştı, ayrıca 1960'lı yıllarda şehrin kapladığı alan 950 hektarı geçerek planda öngörülen alanın iki katını geçti. Bunun üzerine yeni imar planları arayışı başladı. 1966 yılındaki Zeki Yapar planı ile 1981'

de uygulamaya konulan Alim Çopuroğlu planı, ilkinin aksine nüfusun ve alan genişlemesinin çok büyük rakamlara erişeceğini varsayarak ovanın verimli tarım arazisinin önemli bir kısmını yerleşme alanı içine almaktaydı. Fakat bu planların hiçbirisi başarılı olmadı. Cumhuriyet sonrasında şehrin doğu sınırı hemen hemen aynı kaldı ve büyüme batıya doğru yöneldi. Özellikle 1960'lı yıllara yaklaşıırken şehrin büyük bir kültür kuruluşu olan Atatürk Üniversitesi'nin batı yönünde kurulması bu tarafa yönelik genişlemede etkili oldu.

Erzurum'un merkezi, tarihî kısmı içine alan çember şeklindeki bir yol sistemiyle çevrilidir. Bu yol Gürcükapı, Taşmağazalar, Tebrizkapı, Yenikapı, Erzincankapı ve Mumcu caddelerinden oluşur. Tebrizkapı doğuya, Gürcükapı kuzeye, Yenikapı güneye, Erzincankapı ise batıya yönelen yolların şehrin iç kalesinden çıkışını sağlayan kapılardır. Günümüzde bunlar cadde ve semt adları olarak varlıklarını sürdürmektedir. Aynı şekilde şehrin dış surlarından giriş çıkışı temin eden doğudaki Karskapı, kuzeydoğudaki Ardahankapı (Kavakkapı), kuzeybatıdaki İstanbolkapı, güneybatıdaki Harputkapı da semt adı olmuştur. Şehrin oturma mahalleleri ışnsal yollarla tarihî merkezi kuşatan çembere bağlanır. Bu yolların en önemlileri kuzeyde bulunan demiryolu istasyonu ile Gürcükapı arasında uzanan İstasyon caddesi, kuzeydoğudan Gürcükapı caddesine kavuşan Kongre caddesi ve şehrin doğusundan Taşmağazalar caddesine bağlanan Karskapı caddesidir.

Şehrin en önemli eksenini doğu - batı doğrultusunda uzanan Cumhuriyet caddesidir. Batıdaki Havuzbaşı Meydanı, doğudaki Tebrizkapı arasında uzanan Cumhuriyet caddesi ve bu caddenin doğu ucuna eklenen Taşmağazalar caddesi Erzurum'un en yoğun ticaret eksenleridir. Cumhuriyet caddesine kuzeyden kavuşan Ayaspaşa, Mumcu ve Çaykara caddeleriyle Cumhuriyet caddesinin güneyinde bulunan Yenişehir, Erzincankapı, Aliravi caddeleri ve bunlara bağlı ikinci dereceden caddeler de canlı ticaret alanlarıdır.

Erzurum'da ekonomik bakımdan asıl gelişmeler 1950 yılından sonraya rastlar. Özellikle 1960'lı yılların ardından Erzurum, Doğu Anadolu bölgesinin canlı ticaret merkezlerinden biri durumuna geldi. Nüfusu 1960'ta 100.000'e yaklaştığı gibi (90.069) iş yerlerinin sayısı da

giderek arttı. Meselâ 1940 yılında Erzurum'da ticaret ve sanayi odasına kayıtlı 1047 iş yeri bulunurken bu sayı 1960'ta 1846'ya, 1970'te 2953'e, 1980 yılında ise 6455'e yükseldi (Doğanay, *Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları*, s. 288). Şehirdeki sanayi faaliyetleri arasında gıda sanayiine ait kuruluşların daha yaygın olduğu dikkati çeker (et kombinasi, süt ürünleri, yem sanayii, un fabrikaları, sucuk-pastırma, kavurma yapım yerleri vb.). Giyim ihtiyacına cevap veren sanayi kuruluşları arasında deri ve kundura fabrikaları, lastik ayakkabı atölyeleri sayılabilir.

Şehirde ticaret ve sanayi faaliyetlerinin gelişmesi ve şehrin çevreye doğru büyümesi, diğer büyük şehirlerde olduğu gibi Erzurum'da da gecekondulaşmayı beraberinde getirdi. Erzurum'da gecekondulaşma II. Dünya Savaşı'ndan itibaren başladı ve özellikle 1950 yılından sonra hız kazandı. 1946'da Erzurum'da gecekondu sayısı elli altmış kadarken bu sayı 1961 yılının ilk aylarında 2142'ye, 1970'li yıllara yaklaşıırken de 3000'e ulaştı. 1980'de gecekondu sayısı 10.000'i geçti; şehir nüfusunun 100.000 kadarı bu gecekonduarda yaşıyordu. Günümüzde yetmiş dört mahallesi bulunan Erzurum şehrinin otuz kadar mahallesinde gecekondulara rastlanmaktadır. Bunlar daha çok Veyisefendi, Gaziler, Kırmacı, Abdurrahmangazi, Çırçır, Hasanbasri, Şehitler ve Rabiahatun mahallelerinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca şehrin içinde de yer yer gecekondu alanları vardır. Meselâ Köşk, Çaykara, Gâvurboğan, Kapıkaya ve Yanıkdere boyları gecekonduların şehrin içine yoğun olarak girdiği alanlardır.

Gerek planlı gerekse gecekonduların yaygınlaşmasıyla plansız gelişen Erzurum şehrinin nüfusu 1970'te 133.444'ü buldu, 1980 yılında ise 190.241'e ulaştı. 1985'te 250.000'e çok yaklaşan nüfusu (246.053) 1990'da 242.391 olarak sayıldı. Son dönemde dikkati çeken nüfus azalması, 1985 sayımında şehrin belediye sınırları içinde bulunan Ilıcâ'nın sonradan ayrı ilçe merkezi haline getirilmiş olmasındandır.

Şehir nüfus artışının ve mekân üzerinde büyümesinin sonucu olarak 2 Eylül 1993 tarihinde kabul edilip, 9 Eylül 1993 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanan 504 sayılı kanun hükmünde kararname ile "büyük şehir" statüsüne kavuşturulmuştur. Bu karar uyarınca da büyükşehir belediyesi sınırları içerisinde Dadaşkent, Kâzımkarabekir, Yakutiye ve

Yenişehir adıyla dört belediye teşkilâtı kurulmuştur.

Çok sayıdaki tarihî ve mimari eserleriyle turistlerin de dikkatini çeken Erzurum şehri, yanbaşında bulunan Palandöken kayak merkezinin varlığı sebebiyle önemli bir kış sporları merkezi haline gelmiştir. Şehirdeki en önemli eğitim kuruluşu olan ve 1957 yılında kurulan Atatürk Üniversitesi'ne günümüzde on iki fakülte, altı enstitü ve sekiz yüksek okul bağlı bulunmaktadır.

Erzurum şehrinin merkez olduğu Erzurum ili Rize, Artvin, Ardahan, Kars, Ağrı, Muş, Bingöl, Erzincan ve Bayburt illeriyle çevrilmiştir. Merkez ilçeden başka Aşkale, Çat, Hınıs, Horasan, Ilıc, İspir, Karaçoban, Karayazı, Köprüköy, Narman, Oltu, Olur, Pasinler, Pazaryolu, Şenkaya, Tekman, Tortum, Uzundere adlı on sekiz ilçeye ayrılmıştır. 25.066 km² genişliğindeki Erzurum ilinin 1990 sayımına göre nüfusu 848.201, nüfus yoğunluğu ise otuz dört idi.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1993 yılı istatistiklerine göre Erzurum'da il ve ilçe merkezlerinde 283, kasaba ve köylerinde 1079 olmak üzere toplam 1362 cami bulunmaktadır. İl merkezindeki cami sayısı ise 142'dir.

BİBLİYOGRAFYA :

Cemil Bilsel, "Demiryolunun Erzurum'a Vazırsı", *Üniversite Haftası*, İstanbul 1941, s. 11-55; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Erzurum'un İktisadî Vaziyeti ve Türk İktisadiyatındaki Mevkii", a.e., s. 143-163; a.mlf., *Erzurum: Şehirleşmesi*, İstanbul 1970; a.mlf., "Erzurum'da İçtimai ve İktisadî Müşahedeler (Observations économiques et sociales à Erzurum)", *IFM, V/1* (1943), s. 1-11; a.mlf., "Erzurum: Şehirleşmesi ve Gecekondu Problemi", a.e., XVI/1-4 (1966-67), s. 1-34; Sırrı Erinc, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul 1953, s. 98-103; Amiran Kurtkan, *Şehirleşen Erzurum ve Sosyal Mobilité*, İstanbul 1964; Osman Ankan, *Erzurum Şehrinin Ekonomik Esasları*, Ankara 1973; Hayati Doğanay, *Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları* (doçentlik tezi, 1983), Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fak.; a.mlf., "Erzurum'un Turizm Potansiyeli", *Turizm Yıllığı*, Ankara 1986, s. 188-206; a.mlf., "Erzurum'da Sanayileşme ve Şehirsel Arazi Kullanılışı", *Kentleşme-Sanayileşme Etkileşimi: Eskişehir Örneği Kolokyumu* (6-8 Kasım 1985), Eskişehir 1985, s. 106-127; a.mlf., *Erzurum'un Genel Coğrafya Özellikleri*, Erzurum 1988; H. Louis, *Landeskunde der Türkei*, Stuttgart 1985, s. 30, 33, 77, 82, 96, 132; Marcel Bazin, "Erzurum: un centre régional en Turquie", *Revue Géographique de l'Est*, III-IV, Nancy 1969, s. 269-311; Necdet Sözer, "Erzurum'da Şehirleşme Hareketleri ve Gecekondu Problemi", *Türk Coğrafya Dergisi*, sy. 24-25, Ankara 1967-68, s. 194-213; Besim Darıkot, "Erzurum", *İA*, IV, 340-345.

METİN TUNCEL

ERZURUM KONGRESİ

Doğu vilâyetlerinin
haklarını savunmak üzere
23 Temmuz - 7 Ağustos 1919
tarihleri arasında

Erzurum'da toplanan mahallî kongre.

Merkezi İstanbul'da bulunan Vilâyet-i Şarkıyye Müdâfaa-i Hukûk-ı Milliyye Cemiyeti'nin Erzurum şubesiyle Trabzon Muhâfaza-i Hukuk Cemiyeti'nin ortaklaşa düzenledikleri bu kongreye Vilâyet-i Şarkıyye Kongresi de denir. Kongrenin toplanmasının en önemli sebebi, Paris Barış Konferansı'nda (18 Ocak 1919) Trabzon ve yöresinde Rum-Pontus, Erzurum ve yöresinde Ermenistan devletlerinin kurulması çabalarının artmasıdır. Ayrıca Güneydoğu Anadolu'da İngilizler'in kendi himayeleri altında muhtar bir Kürdistan kurmak için yoğun çaba harcamaları da bunda önemli ölçüde rol oynamıştır.

Ayrı ayrı kurulmuş olan cemiyetleri birleştirmek ve ortak bir mücadele planı hazırlamak amacıyla Erzurumlular'ın 30 Mayıs 1919'da Trabzonlular'a başvurmamasından sonra 10 Temmuz'da Erzurum'da bir kongre yapılması kararlaştırıldı. Kongre çalışmalarına katılmak üzere Erzurum'a gelen Üçüncü Ordu müfettişi Mustafa Kemal Paşa İngilizler'in baskısıyla görevinden azledildi. O da askerlikten istifa ederek vatanın kurtarılması için halkla birlikte çalışacağını bildirdi. İngilizler delege seçimlerini engelledikleri için kongre 10 Temmuz'da toplanamadı ve 23 Temmuz'a ertelendi. Bu sırada Erzurum'a gelen Trabzonlu bazı delegelerle Erzurumlular arasında Mustafa Kemal'in kongreye katılıp katılmaması konusunda anlaşmazlık çıktı. Ermeni mezalimini yaşamış olan Erzurumlular Millî Mücadele'de ordunun önderliğine güvendikleri halde itilâf devletlerinin etki alanı içinde bulunan Trabzonlular, savaştan sonraki ordu aleyhtarı propagandanın da tesiriyle askerî ve bürokratik kesime ve bunun muhtemel üstünlüğüne karşı çıkıyorlardı. Mustafa Kemal'in kongreye alınmasına aynı şekilde karşı çıkan Trabzonlu bazı delegeler onun muhteris bir kimse olduğunu ve Millî Mücadele'yi kendi istediği doğrultuya çekebileceğini iddia ediyorlardı. Ancak Kâzım Karabekir Paşa araya girerek Erzurum merkez kazasından iki delege istifa ettirildi ve böylece Mustafa Kemal ile Rauf Bey'in kongreye katılmaları sağlandı.

6 Haziran'da büyük ümitlerle gittiği Paris'ten eli boş dönen Sadrazam Da-

mad Ferid Paşa, Erzurum Kongresi'ni anayasaya aykırı bulduğunu ve kongreyi düzenleyenlerin tutuklanması gerektiğini bildiren bir beyannâme yayımladı (20 Temmuz). Sadrazam beyannâmesinde ayrıca yurt dışında bulunduğu altı haftalık sürede Anadolu'nun karışıklık içine sürüklendiğini iddia ediyor ve kongreyi mebusan meclisi gibi telakki ediyordu.

Ajans kanalıyla yayımlanan sadrazamın bu beyannâmesi duyulmadan kongre 23 Temmuz'da açıldı. Kongreye Erzurum'dan yirmi dört, Van'dan iki, Bitlis'ten üç, Sivas'tan on ve Trabzon'dan on yedi kişi olmak üzere toplam elli altı delege katıldı. Diyarbakir ve Ma'mûretülazîz (Elazığ) delegeleri ise hükûmetin engellemesi yüzünden toplantıya katılamadılar. İlk oturumda Mustafa Kemal oy çokluğu ile kongre başkanlığına seçildi. Hoca Râif Efendi ile Trabzonlu İzzet Bey başkan vekilliklerine, Necâti Bey ile Trabzonlu Abdullah Hasib Efendi kâtipliklere seçildiler. Teşekkür etmek üzere kürsüye çıkan Mustafa Kemal Mondros Mütarekesi'nden beri gelişen olayları, Anadolu'nun paylaşılması konusundaki faaliyetleri ve buna karşı İstanbul hükûmetinin zaaf ve çaresizliğini dile getirdi. Millî iradenin milletin mukadderatına hâkim kılınması ve gücünü millî iradeden alan sorumlu bir hükûmetin kurulması gerektiğini belirtti. Kongre kararı gereğince padişaha çekilen telgrafta, vatanın parçalanması tehlikesi karşısında doğu illerinin tertiplemediği kongrenin, milletin hürriyet ve istiklâlini kazandığı II. Meşrutiyet'in ilân günü olan bayram gününde çalışmalarına başladığı haber veriliyordu. Kongrenin her türlü siyasî görüş ve düşüncenin üzerinde olduğu, saltanat ve hilâfet hukukunun korunacağı, Osmanlı ve İslâm câmiasından ayrılmama-yı en kutsal görev saydıkları ifade ediliyordu. Bütün belediyelere ve derneklere çekilen telgraflarda da kongrenin Rum ve Ermeni entrikaları karşısında vatanın parçalanmasını önlemek için toplandığı açıklanıyordu.

24 Temmuz'da Mustafa Kemal'in başkanlığında açılan kongrenin ikinci oturumunda önce sadrazamın beyannâmesi ele alındı; şiddetli tartışmalar sonunda padişaha bir telgraf çekilmesine karar verildi. Sert bir dille kaleme alınan telgrafta Anadolu'da herhangi bir karışıklık çıkmadığı, sadrazamın böyle bir iddida bulunarak Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi gereğince itilâf devletlerinin buraları işgaline zemin hazırladığı